

ВАЛЕРІЙ ЛЕВЧЕНКО

*Осередок УІТ ім. М. Грушевського*

Київ

## МАЛОВІДОМІ СПОГАДИ ПРО М. ГРУШЕВСЬКОГО

Факт існування спогадів про М. Грушевського одного з його університетських товаришів, без зазначення імені автора, став відомим завдяки фрагменту, наведеному у статті О. Ситника<sup>1</sup>, і, зрозуміло, не залишився поза увагою всіх, кого цікавить життя та діяльність видатного історика. Доцільність і необхідність повної публікації кожного такого джерела не викликає сумнівів. Невеликі за об'ємом, вони все ж надають немало цінної інформації, насамперед, щодо років навчання М. Грушевського в університеті Св. Володимира.

Власне споминами їх можна назвати лише умовно. Адже, як однозначно впливає з контексту, особливо заключної частини, ми маємо справу, якщо бути гранично точними, з частиною доповіді. Вона була підготовлена для оприлюднення на засіданні одного з “найстаріших з місцевих історичних, високоавторитетних наукових товариств” і присвячена творчості М. Грушевського “у приступних для (автора. – В.Л.) рамках історичної географії та києвознавства”. Текст спогадів за змістом поділяється на дві частини: у першій акцентується увага на університетських роках, у другій – на визначенні місця М. Грушевського в українській історіографії. Додатковим доказом на користь такого поділу слугує наявність розриву у два інтервали у машинописі.

Виступ перед широкою аудиторією, котра добре знала як того, про кого йшла мова, так і того, хто ділився з нею споминами, безперечно, має першорядне значення щодо ступеню достовірності наведених в них фактів. Це не тільки практично унеможливило будь-яке перекручення подій, а навпаки, підвищувало ступінь внутрішньої цензури і, водночас, стимулювало необхідність зваженого підходу до їх висвітлення.

Особу того, хто мав виступити, встановити не складно. Про себе

---

<sup>1</sup> О. Ситник, “Роля В. Антоновича у формуванні Михайла Грушевського як історика”, *Український Історик*, 1991-1992, № 3-4 (110-111); 1-4 (112-115), стор.174.

він подав достатньо інформації вже у перших двох абзацах, а саме: рік народження (1867), час вступу до університету (1885), пряму вказівку на спільну задачу з М. Грушевським іспитів (1890) та отримання диплому I ступеню. Звернувшись до добре знаної роботи В. Міяковського<sup>2</sup>, а також переглянувши архівні матеріали осіб, які отримали дипломи у 1890 р.<sup>3</sup>, пересвідчуємося, що це Л. Добровольський. Згадка ж автора в останньому абзаці про свою основну професійну діяльність (викладач трудшколи)<sup>4</sup>, наукові зацікавлення (історична географія та киевознавство)<sup>5</sup> у поєднанні з характерною мовною стилістикою не залишають місця для сумнівів. Л. Добровольський був помітною постаттю серед київських істориків 1900-1920 рр., чия наукова спадщина продовжує притягати увагу його наступників у дослідженні Києва та Київщини<sup>6</sup>, а останнім часом і декабристського руху в Україні<sup>7</sup>. Показово, що О. Оглоблин, згадуючи київських істориків 20-х років ХХ ст., які належали до школи В. Антоновича, поряд з Михайлом і Олександром Грушевськими, В. Щербиною, В. Ляскоронським, називає й ім'я Леоніда Добровольського<sup>8</sup>. Його біографію відтворюємо головним чином на підставі некрологів А. Синявського та С. Шамрая<sup>9</sup>, а також наведених особисто ним фактів<sup>10</sup>.

Леонід Павлович Добровольський (26.7.1867, с. Кичинці, Канівського пов., Київської губ. – 17.9.1929, Київ, Лук'янівський цвинтар) – історик, дослідник і знавець Києва та Київщини, видатний педагог-методист. Народився у сім'ї відставного унтер-офіцера, який служив акцизним доглядачем при місцевій винокурні.

---

<sup>2</sup> В. Міяковський, “До біографії М. Грушевського”, *Український Історик*, 1976, № 1-4 (49-52).

<sup>3</sup> Центральний державний історичний архів України у м. Києві (далі – ЦДІАК України), ф. 707, оп. 287, спр. 1299а.

<sup>4</sup> Див.: Інститут рукописів Національної бібліотеки України ім. В. Вернадського (далі – ІР НБУВ). Ф. Х, спр. 18786, арк. 1.

<sup>5</sup> Див.: Там само, ф. Х, спр. 7354, арк. 1.

<sup>6</sup> Див. напр.: М.К. Каргер, *Древний Киев*, Москва-Ленінград, 1958. Т. 1, стор. 250, 253; Т. 2, стор. 244, 248; С.А. Высоцкий, “Фортификационные сооружения древнего Киева. Золотые ворота, вал Ярослава Мудрого”, *Новое в археологии Киева*, Київ, 1981.

<sup>7</sup> Див. напр.: Г.Д. Казьмирчук, “Апостоли правди”: рух декабристів в історичній літературі 1917 – першої половини 30-х років. Київ, 1997; О. Ляпіна, “Історія декабристського руху в працях істориків Київського університету (1920-30-і рр.). Історіографічний огляд”, *Декабристські читання: збірник статей Міжнародної науково-теоретичної конференції, присвяченої 180-річчю заснування Південного товариства декабристів*. Вип. VII. Київ, 2001.

<sup>8</sup> О. Оглоблин, “Володимир Антонович та його історична школа”, *125 років київської української академічної традиції. 1861-1986*. Нью-Йорк, 1993, стор. 119.

<sup>9</sup> А. Синявський, “Л.П. Добровольський у споминах”, *Україна*, 1930, №7-8.; С. Шамрай. “Леонід Павлович Добровольський”, *Бюлетень Київської секції наукових робітників*. Київ, 1929, №10.

<sup>10</sup> ІР НБУВ, ф. Х, спр. 18786.

Бажаючи надати дітям освіту, батько переїхав до Києва і став працювати у 1-й Київській чоловічій гімназії шкільним служником. Саме тут Л. Добровольський здобув середню освіту. На історико-філологічний факультет Університету Св. Володимира вступив 1885 р. Після отримання диплому у 1890 р. був призначений вихователем при пансіоні 2-ої Київської чоловічої гімназії. З вересня 1894 р. викладав історію та географію у 1-му реальному училищі<sup>11</sup> (клясний вихователь, шкільний бібліотекар, секретар Товариства допомоги бідним учням), що за радянської влади трансформувалося у трудшколу № 6, де і працював до 1928 р. Одночасно був професором Вищих жіночих курсів. Брав участь у вчительських з'їздах (Курськ, Петербург, Київ). Неодноразово виїздив за кордон з метою ознайомлення з досягненнями у царині методики викладання (1900 – Париж; 1903 – Відень; 1905 – Німеччина, Швейцарія, Франція, Англія, Бельгія, Голляндія, Данія; 1911 – Австро-Угорщина, Італія). Викладав методику історії на заснованих А.В. Жекуліною Вищих вечірніх педагогічних курсах і Педагогічних курсах при Шкільній окрузі (лектор і декан), завідував Педагогічним музеєм і бібліотекою при ньому. У 1920-х рр. працював професором Інституту народної освіти (1921-28), викладав методику історії та суспільствознавство й входив до Методично-консультаційного бюро. Брав активну участь у багатьох просвітянських товариствах (Клясичної філології й педагогіки, Прихильників соціальних знань, Педагогічному при ВУАН, Комітеті при Педагогічному музеї).

Був членом Українського Наукового Товариства у Києві, Історичного Товариства Нестора Літописця, Товариства охорони пам'яток старовини та мистецтва, Київського відділу Російського військово-історичного товариства, Постійної Комісії по складанню історично-географічного словника української землі, Всеукраїнського археологічного комітету, дійсним членом Історичної секції ВУАН та членом її Комісії історії Києва та Правобережжя.

Систематичним науковим дослідженням рідного міста та краю посприяла участь у XI Археологічному з'їзді (1899), що проходив у Києві. До I світової війни працював головним чином на ниві історичної географії. При проведенні досліджень спирався на літописні відомості та роботи попередників з топографії давнього Києва, його околиць і Київщини, перевіряв та уточнював їхні результати. У 1920-х рр. тематика досліджень суттєво розширилася внаслідок аналізу творчості провідних дослідників Києва та Київщини (В. Антонович, М. Грушевський, Й. Руліковський) і вивчення історії декабристського руху в Україні (головним чином повстання Чернігівського полку).

Про Л. Добровольського як людину і особистість, про місце, яке

---

<sup>11</sup> Отчёт о состоянии Киевского реального училища за время с 1889-1895 год. Составлен секретарём Педагогического Совета И.П. Матченко. Київ, 1895, стор. 13.

посідала у його житті Історична секція УНТ, промовисто свідчить один із його вчинків. Про нього йшла мова на засіданні Ради Історичної секції ВУАН 8 жовтня 1929 р. “Збори вшанували пам’ять померлого члена і постійного співробітника секції Леоніда Павловича Добровольського. Заслухано повідомлення Голови Секції М.С. Грушевського, що небіжчик Л.П. Добровольський лишив Історичній Секції свою спадщину, а власне свою книгозбірню<sup>12</sup>, ріжне майно і книжку ошадної каси з вкладом у сумі 504 крб. 32 коп. Ухвалено зробити заходи до оформлення тестаменту небіжчика і також зах[оди] про поставлення пам’ятника Л.П. Добровольському”<sup>13</sup>.

Не дивлячись на те, що Л. Добровольський був членом багатьох наукових товариств, встановлення місця плянованого оприлюднення споминів теж не викликає особливих проблем. Адже загальновідомо, що у Києві найстарішим з історичних товариств було Історичне товариство Нестора-літописця (ІТНЛ), членом якого був і Л. Добровольський. Додатковим доказом на користь цього є згадка автора про неприхильне сприйняття членами товариства його виступу про М. Драгоманова і усунення деяких непорозумінь шляхом здійснення публікації доповіді. Щодо визначення місця і часу цього виступу існує повна ясність, бо у тематично близькій праці А. Степовича<sup>14</sup> є посилання на тоді ще не опублікований реферат Л. Добровольського “До первісної ідеології М.П. Драгоманова”. В ньому зазначено – Історичне товариство Нестора-літописця, березень 1926 р.

Причина, що спонукала автора включити до наукової доповіді спомини про М. Грушевського, стає зрозумілою вже з першого речення, де мова йде про їхнє більш ніж 40-річне знайомство. Останній абзац тексту, де акцентується увага на визначенні місця видатного вченого у тогочасній українській історичній науці, лише додає впевненості, що це була його ювілейна дата. Після повернення М. Грушевського в Україну з еміграції, як відомо, ювілейні святкування відбулися лише раз – з нагоди 60-річчя від дня народження та 40-річчя науково-літературної діяльності. Водночас, у доробку Л. Добровольського є лише одна робота, яка висвітлює творчість М. Грушевського у площині киевознавства та історичної географії цього регіону – “Київщина та Київ у працях М.С. Грушевського”<sup>15</sup>.

Складніше визначити точний час написання, хоча низка фактів свідчить, що доповідь готувалась і мала бути проголошеною саме під

---

<sup>12</sup> “...бібліотеку 3-и тис. томів добре підібрану та укомплектовану” (С. Шамрай. “Леонід Павлович Добровольський”..., стор. 22).

<sup>13</sup> ІР НБУВ, ф. X, спр. 445, арк. 165.

<sup>14</sup> А. Степович, “Про слов’янські погляди М.П. Драгоманова”, *Записки Історично-філологічного відділу ВУАН*. Київ, 1926. Кн. ІХ, стор. 343-344.

<sup>15</sup> *Ювілейний збірник на пошану академіка М. Грушевського*. Ч. І. Київ, 1928, стор. 410-427.

час ювілею М. Грушевського восени 1926 р. По-перше, акцентування автором спогадів уваги “на недавньому виступі (у товаристві. – В.Л.) про Драгоманова” та його публікації<sup>16</sup> наштовхує на думку про невеликий розрив у часі між зазначеними подіями і вшануванням видатного історика в ІТНЛ. По-друге, під час офіційного академічного ювілейного засідання 3 жовтня 1926 р. голова ІТНЛ М. Василенко не лише нагадав про 35-річне перебування М. Грушевського у лавах товариства, зазначивши навіть точну дату прийняття (19 травня 1891 р.)<sup>17</sup>, але й вручив ювілярові диплом почесного члена<sup>18</sup>. Тобто, відповідно до існуючої традиції урочисте засідання в ІТНЛ повинно було відбутися. За відсутності побічної інформації та загальновідомого факту вилучення протоколів засідань товариства 1920-х рр. при арешті його секретаря В. Базилевича у 1935 р. точно встановити дату цього зібрання сьогодні неможливо.

Слід зазначити, що до статті Л. Добровольського “Київщина та Київ у працях М.С. Грушевського” спомини, які будуть наведені, практично не увійшли. Були використані лише деякі фрагменти з останнього абзацу, оскільки інформація стосовно ювіляра прибрала зовсім іншу форму. Тому можемо припустити, що і проголошена разом зі спогадами доповідь про киевознавчі студії М. Грушевського суттєво відрізнялась від відомого нам опублікованого тексту як за об’ємом, так і формою.

Рукопис, що складається з 5 аркушів і є 3 чи 4 копією машинопису з пропущеними словами та виразами без авторських правок, зберігається в Інституті рукописів Національної Бібліотеки України ім. В. Вернадського<sup>19</sup>. Мова оригіналу російська. При перекладі пунктуація наближена до сучасного українського правопису. Пропущені у збереженому машинописі слова позначені у публікації <...>.

---

<sup>16</sup> Л. Добровольський, “До первісної ідеології М.П. Драгоманова”, *Записки Історично-філологічного відділу ВУАН*, Київ, 1926. Кн. VII-VIII.

<sup>17</sup> Цей факт засвідчує офіційне повідомлення ІТНЛ М. Грушевському про обрання його дійсним членом (ЦДАК України, ф. 1235, оп. 1, спр. 29, арк. 1).

<sup>18</sup> *Ювілей академіка М.С. Грушевського (1866-1926). І. Ювілейні засідання. II. Привітання*. Київ, 1927, стор. 27.

<sup>19</sup> ІР НБУВ, ф. X, спр. 2908.

ЛЕОНИД ДОБРОВОЛЬСЬКИЙ

## СПОГАДИ ПРО М. ГРУШЕВСЬКОГО\*

Я особисто давно, ще з університетських часів, тобто більш ніж 40 років, знаю М.С. Грушевського. Ми – майже ровесники: він лише роком старший за мене, я зате йшов одним [курсом. – В.Л.] вище за нього. Ми одночасно підлягали іспитам у державній, другій за рахунком, комісії часів нового тоді університетського статуту<sup>1</sup> і значного форсування, зокрема, клясицизму на історико-філологічному факультеті. Студенти-філологи трактувалися у той час виключно лише як вчителі у майбутньому давніх мов. У звичайну їхню муштру, окрім іншого, входили, напр., і переклади ними Пушкінської “Історії Пугачовського бунту” латиною, й інтерпретація латинською ж мовою різних античних авторів; переклади, далі, Корнелія Непота: з одного боку – з латинської, зразу ж, тобто, обминаючи російську, на грецьку мову, а з давньогрецької – буколік Феокрита, з іншого – також безпосередньо і на латинську і так далі, і так далі<sup>2</sup>. То була екви-лібристика, далі котрої йшли, хіба що, лише недавні ще вправи французьких школярів у складанні віршів латиною.

Суворі тому були й кінцеві іспити [для. – В.Л.] дуже значно, у порівнянні з первісним складом тих, хто вступив на перший курс, поріділих [рядів. – В.Л.] абітурієнтів, коли, напр., одній з їхніх пар доводилося інколи відповідати на протязі 1 ½ годин перед комісією екзаменаторів. У результаті природним виявився провал, з одного боку, ледь не 50 % тих, що екзаменувалися<sup>3</sup>, а з іншого – отримання, між іншим, диплому лише 2-го ступеню В.К. Піскорським, талановитим професором-істориком, який згодом так трагічно, передчасно загинув<sup>4</sup>.

---

\* Машинописна копія зберігається в Інституті рукопису Національної бібліотеки України ім. В. Вернадського, ф. X, спр.2908.

<sup>1</sup> Мається на увазі Університетський статут 1884 р.

<sup>2</sup> Пор.: А. Синявський. “Л.П. Добровольський у споминах”..., стор. 110.

<sup>3</sup> Як свідчить офіційне повідомлення, вміщене в “Університетских известиях” (1891, № 2, стор. 6) з 15 претендентів дипломи отримали 9.

<sup>4</sup> Піскорський Володимир Константинович (1867-1910) – учень проф. І. Луцицького, екстраординарний (1899) і ординарний професор загальної історії Ніжин-

З тих, що піддавалися іспитам у комісії 1890 р., удостоєні були диплому 1-ої ступені лише я та М.С. Грушевський<sup>5</sup> – дивовижний вже на той час ерудит, предмет як поваги та заздрості співтоваришів, так і упадання професорів<sup>6</sup>. М.С. Грушевський легко пройшов по усіх предметах з вищою оцінкою, тоді як мені у 2-3 випадках не вдалося її отримати<sup>7</sup> – у відплату, зрозуміло, то за зухвалість, напр., взятися за переклад ледь не [експромтом. – В.Л.] грецького трагіка Софокла, то за неабияке наївне, після попереднього перекладу з мови оригіналу відповідного місця (з Аристотеля чи Платона) пояснення любові за вченням філософа Платона, яке викликало немовби подив у майбутнього академіка О.М. Гілярова<sup>8</sup>, котрий якимось з докором віднісся до незнайомства людини 22-23 років навіть з платонічною любов'ю.

Приятельське зближення між мною та М.С. Грушевським, цілком природне для часу підготовки до кінцевих іспитів та їх провадження, продовжувалося і після отримання диплому, яке стало настільки знаменною подією у житті кожного з нас, що 35 літ, які сплинули з того дня, не так ще давно спільно пригадувалися нами в інтимній, домашній обстановці. При давнішньому, цілком [природньому – В.Л.] для дивовижного і на той час трударя, проведенні часу у дусі майже анахоретства і, навіть, аскетизму, мені здавалося, що серед однолітків М[ихайла] С[ергійови]ча я був тоді одним з найбільш йому близьких<sup>9</sup>. Під час, напр., виїзду з Києва він залишив раз у мене свою бібліотеку<sup>10</sup>. У мене ж М[ихайло] С[ергійови]ч зупинявся якимось на час

---

ського історико-філологічного інституту (1900) та Казанського університету (1906), член-кореспондент Барселонської Королівської Академії наук і мистецтв (1901). Як зазначалося його колегою у некролозі: “він не помітив дачного потягу, що підходив [...] і паротяг безжалісно і миттєво знищив його молоде та коротке життя [...]” (Е. Будде, “В.К. Пискорский (некролог)”, *Журнал Министерства народного просвещения*, 1910, сентябрь, стор. 55-59).

<sup>5</sup> В. Міяковський. *До біографії М. Грушевського...*, стор. 120.

<sup>6</sup> Див. напр: 1) запис М.С. Грушевського від 12 грудня 1888 р. про розмову з професором античної історії Ю. Кулаковським під час іспиту. (М.С. Грушевський, *Щоденник (1888-1894 рр.)*. Підготовка до видання, передне слово, упорядкування, коментарі і післямова Леоніда Зашкільняка. Київ, 1997, стор. 34); 2) “вчився як ніхто [...] професори по черзі бачили в ньому свого наступника – через що й лютували потім декотрі за його ніби зраду”. (А. Маршинський, “Спомини (1884-1888 р.)”, *Дніпро. Календар-альманах*. Львів, 1923, стор. 100).

<sup>7</sup> М.С. Грушевський, *Щоденник (1888-1894 рр.)...*, стор. 64. Запис від 24 вересня 1890 р.

<sup>8</sup> Гіляров Олексій Микитович (1856-1938) – український філософ, академік ВУАН з 1922 р.

<sup>9</sup> Про це красномовно свідчать: 1) М.С. Грушевський, *Щоденник (1888-1894 рр.)*. Див.: Іменний покажчик, стор. 257; 2) *Епістолярна спадщина Михайла Грушевського. Покажчик до фонду № 1235 у ЦДІА України у м. Києві*. Упорядник Ігор Гирич. Київ, 1996, стор. 28.

<sup>10</sup> “Книги і речі Ваші у порядку, дім [Семинарська Громада – В.Л.] особливо часто користується малоросійським відділом. Тучапський знає про місце зберігання, але

відсутности міської квартири<sup>11</sup>. Мені також, перед поверненням своїм до Києва, він доручав підшукувати для нього хатне помешкання, яке задовольняло певні його завдання<sup>12</sup>, і так далі.

Під час давнішнього спілкування мого з М.С. Грушевським не можливо було, звичайно, не придивитися, між іншим, до помітних, щоправда і не мені одному, рис його цікавої до своєрідності натури, котра справляла на мене враження цілности і, разом з тим, визначного пуризму. Передчасно, втім, взагалі, і не за обставин сьогоденішнього, зокрема, засідання зупинятися на враженнях від особистості М[ихайла] С[ергійови]ча, яка давала і у зазначений час матеріял для розмов про нього інколи анекдотичного змісту.

Дозволю собі, втім, навести тут епізод як такий, що має деяке відношення до предмету сьогоденішніх зборів. Я якось зайшов до М[ихайла] С[ергійови]ча у відведену йому тимчасово у моїй квартирі кімнату і мимоволі був вражений побаченим видовищем. М[ихайло] С[ергійович] закінчував свою першу велику, нагороджену невдовзі золотою медаллю<sup>13</sup>, роботу про Київську землю<sup>14</sup>. У стані майже повного фізичного виснаження і все ж, не бажаючи перервати свої заняття хоча б на хвилину, він у час моєї появи лежав на підлозі і у такому положенні щось не то писав, не то викреслював. Мені, що грішив у минулому великою любов'ю до катань на човні, довелось, звичайно, відмовитися від легковажного наміру запропонувати вченому-подвижнику проїхатись разом по Дніпру, по Долобській, зокрема, його протоці, котра, мовляв, зберігає у своїй назві пам'ять про давнішній з'їзд тут князів і тому подібне. М[ихайло] С[ергійович], до речі, і раніше не відгукувався на мої запрошення на кшталт цього ...

При зазначеному характері наших у минулому взаємовідносин природнім було, звичайно, і запрошення, між іншим, М[ихайлом] С[ергійови]чем, мене, далеко не одностороннім його у питаннях культурно-суспільного змісту (я був причетний до одного з місцевих гуртків самоосвіти, що переходив тоді до вивчення "Капіталу")<sup>15</sup>, до нього на квартиру під час дуже цікавих проведів до Львова молодого вченого, що подавав вже тоді великі надії, у котрих брали участь серед інших і

це його цікавить, мабуть, не більш минулорічного снігу". (Лист від 5 лютого 1892 р. Л. Добровольського до М. Грушевського. ЦДАК України, ф. 1235, оп. 1, спр. 455, арк. 35).

<sup>11</sup> Цей факт описано автором трохи нижче у споминах.

<sup>12</sup> Див. напр.: М.С. Грушевський, *Щоденник (1888-1894 рр.)*... Записи від 14 січня 1891 р. (С. 86) та 15 квітня 1892 р. (стор. 162).

<sup>13</sup> Цей епізод міг мати місце лише у серпні 1890 р. Див. запис у щоденнику від 29 серпня 1890 р. (М.С. Грушевський, *Щоденник (1888-1894 рр.)*..., стор. 55-56).

<sup>14</sup> М.С. Грушевський, *Очерк истории Киевской земли от смерти Ярослава до конца XIV столетия*. Київ, 1891.

<sup>15</sup> Про свою приналежність до "місцевого марксистського клубу" Л. Добровольський згадує у листі до М. Грушевського від 17.І.1893 р. (ЦДАК України, ф. 1235, оп. 1, спр. 455, арк. 54).



покійні В.Б. Антонович з О.Я. Кониським, і В.І. Щербина, декілька представників місцевої української інтелігенції, аж до учнівської молоді<sup>16</sup>.

Під час моїх згодом частих виїздів за кордон з освітянськими та відряджувальними завданнями, мені по дорозі в Італію і так далі, доводилося не раз проїздити через Львів, де я зупинявся між поїздом і поїздом з метою зустрітися, між іншим, з товаришем пори спільного навчання в Університеті. Мені, щоправда, лише раз, внаслідок літніх вакацій, що розпочиналися, вдалося зустрітися у Львові з М.С. Грушевським, у котрого, до речі, я застав Н.В. Молчановського, мого супутника потім до самого Відня ...<sup>17</sup>

Багато років пройшло з часу майже одночасного вступу на поле громадської роботи обох, у далекому тепер минулому, товаришів. У різному темпі і неоднаковому масштабі проходила діяльність кожного з нас. Цілком певно склалися у нас за цей час індивідуальні відмінності у смаках і, взагалі, у зацікавленостях.

З поверненням М.С. Грушевського до Києва відновилося, звичайно, наше безпосереднє, особисте спілкування. Мені доводилося як зустрічатися з ним на засіданнях різних товариств<sup>18</sup>, так і звертатися до нього у справах друку тієї чи іншої своєї праці<sup>19</sup>. І сам М[ихайло] С[ергійович] у той час, напр., услід за однією із катастроф у його житті<sup>20</sup>, неодноразово звертався до мене зі свого тодішнього притулку, підвального приміщення Педагогічного музею<sup>21</sup>, за постачанням його з мого книжкового фонду відповідним матеріалом для проведення, з притаманною йому енергією, робіт по упорядкуванню подвійної серії підручників або посібників із загальної історії<sup>22</sup>.

Загалом, все ж, я не можу, на жаль, пишатися близькістю до М.С. Грушевського, і наші взаємини тепер – швидше ділові, <...>: мені,

<sup>16</sup> Докладніше про цю подію див.: О. Лотоцький, *Сторінки минулого*. Варшава, 1932, ч. 1, стор. 183-184; С. Єфремов, "Про дні минулі", *Син України*. Володимир Боніфатійович Антонович. Київ, 1997, т. 1, стор. 434-435.

<sup>17</sup> Оскільки достеменно відомо, що у 1898 р. Л. Добровольський з М. Грушевським не зустрівся (лист Л. Добровольського до М. Грушевського від 30.XII. 1898 р. – ЦДАК України, ф. 1235, оп. 1, спр. 455), то швидше за все ця зустріч відбулася у 1899 р., коли Н. Молчановський у 1898-1899 рр. опрацював у архівах Стокгольму та Будапешту матеріали з історії українсько-шведських відносин середини XVII ст.

<sup>18</sup> Насамперед Українського Наукового Товариства у Києві, дійсним членом якого Л. Добровольський був обраний 4 січня 1909 р. (ІР НБУВ, ф. 1, спр. 8788, арк. 3).

<sup>19</sup> Активно друкувався у виданнях УНТ, починаючи з 1908 р.

<sup>20</sup> Йдеться про усунення від влади Центральної Ради прихильниками Гетьманату.

<sup>21</sup> Вельми цікавий факт щодо встановлення місць перебування М. Грушевського за доби Гетьманату.

<sup>22</sup> Мова йде про *Всесвітню історію в короткім огляді*. Київ, 1918, ч. 3-6 та *Старинну історію. Греко-римський світ*. [Київ], 1918.

напр., особисто, у силу постійних службових відволікань, доводиться порівняно рідко бути присутнім на засіданнях товариств, які він очолює, та і сам М[ихайло] С[ергійович] є досить часто вимогливим як редактор, до моїх літературних вправ внаслідок антикварного їх характеру, у більшості випадків, і громіздкості, тобто рис, що начебто часом шокують і президію нашого Товариства.

Наголошення на характері теперішніх моїх наставлень до М.С. Грушевського аж ніяк не виключає, звичайно, моєї постійної та значної уваги, інтересу до його науково-літературних праць. Можливістю по змозі об'єктивної оцінки відповідної сторони діяльності великого сучасного вченого, пояснюється тому моя рішучість виступити, у межах спеціальної [теми – В.Л.], звуженої у рамці певної обізнаности, у найстарішому з місцевих історичних, високоавторитетному науковому товаристві<sup>23</sup>.

Після одного недавнього мого виступу в останньому [товаристві – В.Л.] на тему стосовно Драгоманова<sup>24</sup>, мені довелося, щоправда, вислухати докторальне зауваження, що для повідомлення про велику людину потрібна і велика підготовка, викликане, звичайно, непорозумінням, яке, думається, цілком було усунуте хоча б відповідним літературним апаратом моєї статті<sup>25</sup>, яка, незабаром услід за цим, вийшла у світ. М.С. Грушевський – величина не менш значна, ніж покійний М.П. Драгоманов. Я усвідомлюю, звичайно, значну відповідальність за подібну, що робиться сьогодні, доповідь для особи у офіційно непоказному положенні викладача сучасної трудової школи<sup>26</sup>, партизана, кустаря (по співчутливому, жартівливому якось зауваженню ак. Д.І. Багалія), тобто особи з досить обмеженими можливостями для серйозних наукових досягнень, що є навіть свого роду <...> в очах того чи іншого офіційного представника дипломованої чи оплачуваної науки, що має формальне право якщо не на вигукі небожителя у душі <...> то – принаймні – на докірливій часом реприманди за вибір мною теми, її планування тощо. Попри все у приступних для мене рамках історичної географії та києвознавства, я дозволив собі тут подати по змозі сумлінний і незалежний відгук про ледь не найбільшого сучасного українського історика, висловлюючи разом з тим – можливо блідо ззовні – почуття цілком заслуженої поваги до нашого історіографа, цього, дійсно [the right man at the right

---

<sup>23</sup> Таким у Києві було Історичне товариство Нестора-літописця, засноване 1872 р.

<sup>24</sup> За свідченням А. Степовича, реферат Л. Добровольського був зачитаний у березні 1926 р. (А. Степович. "Про слов'янські погляди М.П. Драгоманова"..., стор. 343-344).

<sup>25</sup> Л. Добровольський. "До первісної ідеології М.П. Драгоманова".

<sup>26</sup> Викладач суспільствознавства київської трудшколи №6 (ІР НБУВ, ф. Х, спр. 18786, арк. 1); А. Синявський. "Л.П. Добровольський у споминах"..., стор. 114-115).

place]<sup>27</sup>, по цілком доречному у даному випадку англійському виразу.

## ВОСПОМИНАНИЯ ЛЕОНИДА ДОБРОВОЛЬСКОГО О МИХАИЛЕ ГРУШЕВСКОМ\*

Я лично давно, ещё с университетских времён, т.е. свыше 40 лет, знаю М. С. Грушевского. Мы – почти ровесники: он лишь годом старше меня, я зато шел одним выше его. Мы одновременно подвергались испытаниям в государственной, второй счётом комиссии поры нового тогда университетского устава и значительного форсирования, в частности, классицизма на историко-филологическом факультете. Студенты-филологи трактовались в ту пору исключительно лишь как учителя в будущем древних языков. В обычную их муштру, помимо прочего, входили, напр., и переводы ими Пушкинской «Истории Пугачёвского бунта» на латинский язык и интерпретация на латинском же языке разных античных авторов, переводы, далее, Корнелия Непота, с одной стороны, с латинского сразу-же т. е. минуя русский, на греческий язык, а с древне-греческого – буколик Феокрита, с другой, также непосредственно и на латинский и т. д. и т. д. То была эквилибристика, дальше которой шли разве лишь недавние ещё упражнения французских школяров в составлении стихов по-латыни ...

Суровы поэтому были и окончательные экзамены очень значительно, по сравнению с первоначальным составом поступивших на первый курс, поредевших абитуриентов, когда, напр., одной их паре приходилось иногда отвечать в течение 1 1/2 часов перед комиссией экзаменаторов. В результате естественным оказался провал, с одной стороны, чуть не 50 % экзаменовавшихся, а с другой – получения, между прочим, диплома лишь 2-ой степени В.К. Пискорским, талантливым профессором-историком впоследствии, столь трагически, преждевременно погибшим. Из подвергавшихся испытаниям в комиссии 1890 г. удостоены были диплома 1-ой степени лишь я да М.С. Грушевский, замечательный уже в ту пору эрудит, предмет как уважения и зависти сотоварищей, так и ухаживания профессоров. М.С.

<sup>27</sup> Відсутній англійський вираз, що перекладається як “потрібна людина на потрібному місці” відтворено за текстом чернетки статті Л. Добровольського “Киевщина и Киев в работах М.С. Грушевского” (ІР НБУВ, ф. X, спр. 4210, арк. 27) та її остаточного варіанту, вміщеному у *Ювілейному збірнику на пошану академіка М. Грушевського*. Ч. І. Київ, 1928, стор. 427.

\* При підготовці до друку використано такі позначки: // – кінець чергової сторінки оригіналу, <...> – пробіли в тексті оригіналу, [...] – пропущені літери в тексті оригіналу, відновлені упорядником.

Грушевский легко прошел по всем предметам с высшею отметкою, тогда как мне в 2-3 случаях не удалось её получить – в воздаяние, конечно, то за дерзновение, напр., взяться за перевод чуть не <...> греческого трагика Софокла, то за изрядно наивное, после предшествовавшего перевода с языка оригинала соответственного места из Аристотеля или Платона, объяснение // любви по учению философа Платона, вызвавшее словно бы недоумение у будущего академика А.Н. Гилярова, который как-то укоризненно отнёсся к незнакомству молодого человека в возрасте 22-23 лет даже с платонической любовью.

Приятельское сближение между мною и М.С. Грушевским, вполне естественное для поры подготовки к окончательным испытаниям и их производства, продолжалось и после получения диплома, бывшего столь знаменательным событием в жизни каждого из нас, что истекшее со дня его 35-летие не так ещё давно совместно же вспоминалось нами в интимной, домашней обстановке. При давнишнем вполне <...> для изумительного и в то время труженика времяпровождения в духе почти анахоретства и даже аскетизма, мне казалось, что среди сверстников М. С-ча я был тогда одним из наиболее ему близких. В пору, напр., выезда из Киева он оставил раз у меня свою библиотеку. У меня же М. С-ч останавливался как-то в пору неимения городской квартиры. Мне также перед возвращением своим в Киев он поручал разыскивать для него квартирное помещение, удовлетворявшее определённым его заданиям, и т. д.

В пору давнишнего общения моего с М.С. Грушевским нельзя было, конечно, не приглядеться, между прочим, к заметным, правда, и не мне одному, чертам его интересной до своеобразия натуры, которая производила на меня впечатление целостности и, вместе с тем, замечательного пуризма. Преждевременно, впрочем, вообще и не в обстановке сегодняшнего, в частности, заседания останавливаться на впечатлениях от личности М. С-ча, дававшей и в указываемое время материал для разговоров о нём, анекдотического иногда содержания.

Позволю себе, впрочем, привести здесь эпизод как имеющий некоторое отношение к предмету сегодняшнего собрания. Я как-то зашёл к М. С-чу в отведённую ему временно в моей квартире комнату и невольно был поражён представившимся зрелищем. М.С. заканчивал свою первую большую, награждённую в скорости золотой медалью работу о Киевской земле. В состоянии полного почти физического изнеможения и всё же не желая прервать своих занятий хоть на немного, он в пору моего появления лежал на полу и в таком положении что-то не то писал, не то вычерчивал. Мне грешившему в прошлом большою любовью к лодочному катанью, пришлось, конечно, отказаться от легкомысленного намерения предложить // учёному подвижнику проехаться вместе по Днепру, по Долобскому, в частности, его протоку, который де сохраняет в своём названии память

о давнишнем съезде здесь князей и т. д. М.С., кстати, и раньше глух был к моим приглашениям этого рода...

При указываемом характере наших в былом взаимоотношений естественно было, конечно, и приглашение, между прочим, М. С-ем меня, далеко не единомышленника его в вопросах культурно-общественного содержания (я был прикосновенным к одному из местных кружков самообразования, переходившему тогда к изучению «Капитала»), к нему на квартиру в пору очень интересных проводов во Львов подававшего уже тогда большие надежды молодого учёного, в которых принимали участие, в числе других, и покойные В.Б. Антонович, с А.Я. Конисский, и В.И. Щербина, и несколько десятков представителей местной украинской интелгенции, вплоть до учащейся молодёжи.

При моих частых впоследствии выездах за границу с образовательными и командировочными заданиями, мне, по дороге в Италию и т. д., приходилось не раз проезжать через Львов, где я и останавливался между поездом и поездом с целью повидаться, между прочим, с товарищем поры совместного учения в Университете. Мне, правда, всего лишь раз, вследствие начавшихся летних вакансий, удалось встретиться во Львове с М.С. Грушевским, у которого, кстати, я застал и Н.В. Молчановского, моего попутчика затем до самой Вены ...

Много лет прошло с поры почти одновременного выступления на общественное поприще обоих товарищей в далёком теперь прошлом. В разном темпе и в неодинаковом масштабе протекала деятельность каждого из нас. Вполне определённо сложились у нас за это время индивидуальные отличия во вкусах и вообще в интересах.

По возвращении М.С. Грушевского в Киев возобновилось, конечно, наше непосредственное, личное общение. Мне приходится как встречаться с ним на заседаниях разных обществ, так и обращаться к нему по делу печатания той или иной своей работы. И сам М.С. в пору, напр., вслед за одной из катастроф в его жизни неоднократно обращался ко мне из своего тогдашнего пристанища, подвального помещения б. Педагогического музея, за снабжением его из моего книжного фонда соответственным материалом для п[р]оведённых // со свойственной ему энергией работ по составлению двойной серии учебников или пособий по всеобщей истории.

В общем всё-же я не могу, к сожалению, гордиться близостью к М.С. Грушевскому, и наши взаимоотношения теперь – скорее деловые, <...> мне, напр., лично, в силу постоянных служебных отвлечений, приходится сравнительно редко присутствовать на заседаниях возглавляемых им обществ, да и сам М.С. является довольно часто требователен, как редактор, к моим литературным упражнениям, в виду антикварного их характера в большинстве случаев [в] и громоздкости, т. е. черт, словно бы шокирующих по временам и президиум нашего Общества.

Как бы подчёркиваемый характер нынешних моих отношений к М.С. Грушевскому отнюдь не исключает, конечно, моего постоянного и значительного внимания, интереса к его учёно-литературным работам. Возможностью посылить объективной оценки соответственной стороны в деятельности большого современного учёного объясняется поэтому моя решимость выступить, в пределах специальной, суженной в определённой рамке осведомлённости, в старейшем из местных исторических, высокоавторитетном научном обществе.

После одного недавнего моего выступления в последнем на тему о Драгоманове, мне пришлось, правда, выслушать докторальное замечание, что для сообщения о большом человеке нужна и большая подготовка, вызванное, конечно, недоразумением, которое, думается вполне устранено было хотя бы соответственным литературным аппаратом ко вскоре же вслед за этим вышедшей в свет моей статье. М.С. Грушевский – величина не менее значительная, чем покойный М.П. Драгоманов. Я сознаю, конечно, значительную ответственность в подобном делаемому сегодня выступлении для лица в официальном невидном положении преподавателя современной трудовой школы, партизана, кустаря (по сочувственному, шутивому как-то замечанию ак. Д.И. Багалея), т. е. лица с изрядно ограниченными возможностями для серьёзных научных достижений, являющегося даже своего рода <...> в глазах того или иного официального представителя дипломированной или оплачиваемой науки, который имеет формальное право если и не на возгласы // небожителя в духе <...> то – по крайней мере – на укоризненные по временам реприманды за выбор мною темы, её планирование и т.п. И при всём том, в доступных мне рамках исторической географии и киевоведения, я позволил себе здесь представить посылить добросовестный и независимый отзыв о чуть ли не самом крупном современном украинском историке, выражая вместе с тем – возможно бледно извне – чувство вполне заслуженного почтения к нашему историографу, этому, действительно, <...> по вполне подходящему в данном случае английскому выражению.